

JOODSE BURGERS IN **OMMEN:** ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht
van gemeente Ommen*

Laura Brinkhorst MA
Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Marieke Oprel

Nijmegen, januari 2023

Joodse burgers in Ommen: onteigening en rechtsherstel

Onderzoek in opdracht van gemeente Ommen

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel
Onderzoekers: Xia van Beuningen, Laura Brinkhorst, Doortje Swaters

Redactie: Susanne Geuze en Ingrid van der Vlis
Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Laura Brinkhorst, Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Ommen: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, januari 2023).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever:
gemeente Ommen

Afbeelding omslag

Na het opblazen van de brug in 1944. De zwaar beschadigde huizen van Vomberg, garage Hurink en het gemeentehuis.

© Fotoarchief Gemeente Ommen

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	8
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	9
Dankwoord	13
Het onderzoeksteam	15
2. Opdracht en conclusies	17
Twee hoofdvragen	17
Conclusies over de onteigeningen	18
Conclusies over het rechtsherstel	18
Conclusies over bejegening	19
Vervolg	20
3. Verantwoording	23
Woordkeuze	23
Gebruikte archieven	25
Onze methode	29
4. Onteigeningen	35
Ommen en de bezetter	36
Ontrechting en onteigening	36
Archieven in Ommen	37
Joodse inwoners en vastgoed	38
5. Rechtsherstel	41
Rechtsherstel en teruggaaf	41
De synagoge en de begraafplaats	45
Gemeentebelastingen en naheffingen	45
6. Bejegening	49
7. Bijlagen	53
Tabel 1: Onteigening en rechtsherstel Ommen	53
Literatuur	54
Archieven	57
Websites en kranten	59

1. Inleiding

Slager Gompel de Levie woonde in Ommen aan de Brugstraat 15. Hij bezat vlakbij nog twee huizen. Gompel was voorzitter van de Joodse Gemeente. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd hij met zijn gezin gedeporteerd naar concentratiekamp Auschwitz. Hij werd daar in oktober 1942 vermoord. Ook zijn echtgenote en zes kinderen zouden de oorlog niet overleven.

NSB'er Gerrit Massier kocht in 1943 een huis en de slagerij van Gompel. Zelf had Massier sinds eind jaren twintig ook een slagerij, aan de Kerkstraat in Ommen. Zijn aankopen volgden een patroon. Massier kocht ook de panden van andere Joodse concurrenten: de slagerij aan de Brugstraat 27 van familie De Haas en die van de gedeporteerde familie Vomberg aan de Vechtstraat 1 (huidige adres: Markt 3).¹

Meer dan honderdduizend Nederlandse Joden werden door het naziregime gedeporteerd tijdens de bezetting. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar de concentratiekampen Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust.

Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheeken en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd doorverkocht.

Ook de meeste Joodse burgers van Ommen werden gedeporteerd, hun huurwoningen ontruimd, hun woningbezit geroofd en inboedels in beslag genomen. Gompel de Levie was een van hen.

Gompels zoon Jacob de Levie woonde met zijn vrouw en beide dochters midden in Ommen, aan het Kerkplein 6. Het huis was eigendom van zijn vader. Zijn vrouw en de dochters van 6 en 10 werden in Auschwitz vermoord. Jacob werkte in de slagerij van zijn vader en werd vermoedelijk tewerkgesteld. Een half jaar later stierf ook hij in Auschwitz. Hun huis werd ondertussen verkocht aan oorlogskoper Gerben Gerrit Zijlstra. Rechtsherstel en teruggaaf zouden tot 1952 op zich laten wachten.²

Joodse burgers die de kampen overleefd hadden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, in veel meer gevallen, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat veel panden door de bezetter doorverkocht waren of in ieder geval nieuwe bewoners hadden. Dat gold ook voor Gompel de Levie.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en de oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een

verzoek om teruggaaf indienen. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten: belastingen of erfpacht over de jaren van zijn 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat berooide Joodse eigenaren hun vastgoed soms direct weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen betalen.

In veel gevallen was het een moeizaam en lang proces om aan de vereisten van het rechtsherstel te voldoen en met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren werd ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben bij de onteigeningen en bij het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.³

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Ommen doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolging een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven: vormen die niet gaan over onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeente in onteigening en rechtsherstel. Deze opdracht was in die zin beperkt. De meerwaarde van deze opdracht ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021 en 2022 voerden we in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland nog zo'n tien soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor gemeenten. Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we vergaren, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel op zich om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Aan de hand van representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief, driekwart eeuw later, moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel. In enkele gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat men handelde in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd.

De onderzoeksopdracht naar ontrechting en rechtsherstel is de opmaat voor een moreel oordeel over het handelen van de gemeente. Tegelijk is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport bestaat na deze inleiding en een samenvatting (hoofdstuk 1 en 2) uit nog vier hoofdstukken. Het derde hoofdstuk presenteert de verantwoording van de door ons gekozen onderzoeksmethodiek en archiefkeuzes bij de onderzoeksopdracht. In de drie daaropvolgende hoofdstukken worden de processen van onteigening en rechtsherstel en de rol van de gemeente daarin gereconstrueerd aan de hand van het archiefmateriaal. De bijlagen (hoofdstuk 7) bieden in tabelvorm een overzicht van de onteigende panden voor onteigening en rechtsherstel. En ook een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

Oorlogsverleden en Jodenvervolg

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolg, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolging, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolging blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet waren geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid liet zich sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/foutperspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolging kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechtsherstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechtsherstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest in oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch

Tijdelijke rechtbanken voor de bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunaal bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.⁴

Met deze tribunalen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond.⁵ Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden, werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat beheerde, in afwachting van definitieve regelingen, het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrechten en vermisten uit de bezettingstijd.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen hersteld moesten worden. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin bevoordeeld mochten worden bij het rechtsherstel als de oorlogskopers benadeeld mochten worden. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling: de onrechtmatige onteigeningen en eventuele doorverkoop werden ongedaan gemaakt, maar de gevolgen ervan bleven voor rekening van de oorspronkelijke eigenaar.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁶

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou vergen. Voor het eerst werd er ook gesproken over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijngevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. De minimale opvatting van rechtsherstel als teruggaaf van eigendom paste goed bij de beperkte bestaansgaranties en verzorgingsplicht als taakopvatting van de overheid in de eerste naoorlogse jaren. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dat. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijk hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldigen aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële **tegemoetkoming**. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals ‘collaboratie’ en ‘verzet’, slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de ‘**burgemeester in oorlogstijd**’ is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politiek tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁷

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Dankwoord

We bedanken opdrachtgever burgemeester Hans Vroomen voor het in ons team gestelde vertrouwen. Beleidsmedewerker Ron Bethlehem ondersteunde ons uitstekend bij de uitvoering van het onderzoeksproject. In het gemeentearchief van Ommen in Hardenberg zorgde archivaris Jeroen Baron ervoor dat we efficiënt konden werken. Door zijn hulp ontsnapte geen enkel nuttig dossier aan onze aandacht.

De klankbordgroep voorzag een voorlopige versie van het rapport van kritisch commentaar en advies. We danken de leden voor hun inbreng: Gerko Warner van Cultuurhistorisch Centrum Ommen (CCO) en Stichting Herdenking Joods Ommen, Wim Neevel van de Stichting Herdenking Joods Ommen (SHJO), Hans van Bruggen van Comité 4 & 5 mei en Peter Nissen van Beit-Emoenah.

Door de coronacrisis kon ons archiefonderzoek pas in september 2021 echt beginnen. Dat bleek een voordeel; meer dan een dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgegaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Herman de Koning, Hinke Piersma,

Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden. Een minder zichtbare, maar niet minder waardevolle bijdrage leverden Marina Kritikou en Annebel Spanjersberg, met een uitgebreide literatuurstudie naar Jodenvervolging en onteigeningen.

Junior-onderzoekers Laura Brinkhorst, Xia van Beuningen en Doortje Swaters voerden het leeuwendeel van het archiefonderzoek uit voor dit project, en voor dat van buurgemeenten Hellendoorn en Rijssen-Holten. Voor Ommen was Laura Brinkhorst verantwoordelijk voor de coördinatie en de rapportage uit het gemeentearchief.

Alleen met zo'n goed functionerend team kon deze uitdagende opdracht in de beperkte tijd tot een goed einde worden gebracht. Bij een onderzoek dat uiteindelijk vooral schaduwzijden van menselijk handelen aan het licht brengt, krijgt zulk teamwork een extra dimensie.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden en studenten.

Wim van Meurs

Laura Brinkhorst

Marieke Oprel

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider 'Lokaal besturen tussen bezetter en burger' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. In 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers, op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider 'Vermogensonteigening na de Tweede Wereldoorlog' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Xia van Beuningen, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit, Radboud Universiteit (2022)

Doortje Swaters, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de Research Master Historical, Literary and Cultural Studies, Radboud Universiteit (2021)

Laura Brinkhorst, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de Research Master Global History, Vrije Universiteit (2022), junior docent, Radboud Universiteit Nijmegen

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

- ¹ De Stentor (9-1-2021); Verkauksbücher, Laufnr. 3718, 4446, 6317, 7541; Joods Monument, nr. 129358.
- ² Joods Monument, nrs. 599670, 425706; Verkauksbücher, Laufnr. 6317.
- ³ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is': *de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* ([Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrecting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020).
- ⁴ Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009); Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Houten: De Haan, 1989); Marieke Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)* (Amsterdam: VU University Press, 2020).
- ⁵ Marnix Croes en Peter Tammes, 'Giflaten wij niet voortbestaan': *een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).
- ⁶ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁷ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Genneep, 1999).

2. Opdracht en conclusies

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die *doorverkocht* waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastragegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.¹ De journalisten benaderden de gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkwamen met een verzoek om stellingname, waaronder Ommen.

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Twee hoofdvragen

Het gemeentebestuur heeft na berichtgeving in *De Stentor* vastgesteld dat het geen goed beeld had van de rol die gemeente Ommen destijds speelde bij onteigening en rechtsherstel van Joodse inwoners. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag, het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam, de Collectie Overijssel in Zwolle en het gemeentearchief van Ommen in Hardenberg moesten hiervoor met elkaar verbonden worden. De gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders (B en W) besloten dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. Daarop is een onderzoeksopdracht geformuleerd met twee hoofdvragen en een derde, achterliggende vraag.²

Vraag 1: ontrecthing

De eerste vraag gaat over de ontrecthing van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Heeft gemeente Ommen gebruikgemaakt van de ontrecthing van haar Joodse burgers door onteigend vastgoed te verwerven, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Van Amsterdam en Den Haag is bekend dat ze naheffingen en boetes voor

gemeentelijke belastingen op vastgoed of een erfpachtcanon vorderden voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van het eigenaarschap, zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap. Heeft ook gemeente Ommen naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting? Voor het onderzoek in Ommen was erfpacht niet aan de orde.

Vraag 3: bejegening

Deze twee vragen gaan concreet over bestuurlijke keuzes. De handelingsruimte van de gemeente was beperkt, zowel binnen het onteigeningsbeleid van de bezetter als binnen het nationale beleid voor het rechtsherstel na de bevrijding. Minder concreet, maar niet minder wezenlijk is de derde vraag, die naar de bejegening van de Joodse bewoners door de gemeente. In hoeverre hield de gemeente rekening met hun bijzondere slachtofferschap? De bronnen geven op deze vraag geen volledig of representatief antwoord, maar bepaalde terugkerende patronen worden wel zichtbaar.

Conclusies over de onteigeningen

1. Na uitvoerig en systematisch archiefonderzoek is het uitgesloten dat gemeente Ommen onteigend Joods vastgoed van de betreffende instanties van de Duitse bezetter heeft gekocht, of stappen heeft gezet om tot zo'n aankoop over te gaan.
2. Indirecte aankoop van Joods vastgoed – via een tussenhandelaar – kunnen we op basis van het onderzoek ook uitsluiten voor Ommen.

Conclusies over het rechtsherstel

1. In Ommen heeft rechtsherstel plaatsgevonden voor de onteigende en doorverkochte panden waarvan we de eigendomsgeschiedenis konden vaststellen. Door de grondige en vaak slepende procedures van de Raad voor het Rechtsherstel en het NBI duurde dit tot eind jaren veertig of begin jaren vijftig.
2. In een paar gevallen konden we geen bewijs voor rechtsherstel vinden, door de slechte kwaliteit van de kadasterregistraties. Maar er zijn ook geen aanwijzingen voor het tegendeel.
3. Er is geen aanwijzing dat gemeente Ommen na de bevrijding werk heeft gemaakt van de sporadische gevallen waarin over de (laatste) oorlogsjaren geen gemeentebelasting was betaald – door onteigende, oorlogskoper of Duitse roofoorganisatie. In één geval werden die achterstallige aanslagen alsnog betaald bij de verkoop na de oorlog. In een ander geval was de gemeente zelf gegadigde voor koop na de oorlog en stuurde ze wél actief een naheffing voor de voorgaande jaren aan het NBI.
4. De gemeente gebruikte de synagoge van 1943 tot 1948 voor de distributiedienst.

Conclusies over bejegening

1. De politie en de gemeentediensten werkten in Ommen mee aan de anti-Joodse maatregelen en de deportaties zoals dat ook van andere gemeenten bekend is.
2. Uitzonderlijk was dat burgemeester Bögel de hele bezettingstijd in ambt bleef. Hieruit valt te concluderen dat hij in de ogen van de bezetter voldoende collaboreerde, onder meer door lijsten aan te leveren met Joodse burgers en panden. Tijdens de zuiveringen werden hem geen grote verwijten gemaakt.
3. Na de bevrijding hebben burgemeester en gemeentebestuur geprobeerd om een aantal onteigende Joodse panden aan te kopen. Daarbij werd klaarblijkelijk druk uitgeoefend op het NBI, beheerders en nabestaanden. Dit gebeurde voordat het rechtsherstel was afgerond.
4. Meer dan in andere gemeenten uit de archieven blijkt, deed gemeente Ommen haar best na de oorlog om zicht te krijgen op het lot van haar gedeporteerde Joodse inwoners. De gemeente wees nabestaanden de weg naar het NBI voor rechtsherstel.

Bovenstaande conclusies laten zien dat de vraag wie nu 'de gemeente' was, niet zo duidelijk is als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders in de eerste fase van de bezetting handelden, en hoe ze te werk gingen in de tijd dat er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurde zonder gemeenteraad. En de wethouders en andere functionarissen waarmee hij samenwerkte, waren ook door de bezetter benoemd. In Ommen en een paar andere gemeenten speelde dit overigens niet: hier werd de burgemeester nooit vervangen, hij diende tot na de bevrijding. Wel werd elke burgemeester in het kader van de naoorlogse zuivering een paar maanden op non-actief gesteld.

Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentepolitie of gemeentediensten is een kwestie op zich. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden, valt buiten ons onderzoek. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt was. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel verliep grotendeels buiten gemeentebestuurders om.

Met onze 21^e-eeuwse blik op de Tweede Wereldoorlog vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. De conclusies van dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers in bijzondere mate slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel.

In de praktijk betekende dat voor Joodse burgers nog meer indirect onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die door de **Wehrmacht** waren gevorderd, kregen een kleine vergoeding via de gemeente. Voor Joden van

De Duitse strijdkrachten in het Derde Rijk en de militaire bezettingsmacht in Nederland.

wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roofinstellingen. En die betaalden mee aan de deportaties en kampen.

In een aantal gevallen was een Joods pand in de oorlog niet verkocht, maar verhuurd door de ANBO. Soms had de oorlogskoper het pand verhuurd. Pas als de oorspronkelijke eigenaar zijn pand terugkreeg, kon hij de huur opzeggen. Zijn eigenaarschap kreeg dus geen voorrang op de huurbescherming. Sommige nabestaanden emigreerden na de oorlog uit Nederland en Europa. Zij waren vaak niet in de positie om een claim in te dienen bij het NBI, of hadden daar geen interesse in. Zo bleven talrijke oorlogskopers in het bezit van Joods eigendom. De inboedels kwamen zelden of nooit terug, of ze nu waardevol of eenvoudig waren. NSB'ers huurden onteigende panden voor een vriendenprijs, maar die vormde wel de basis voor de minnelijke schikking na de oorlog. Dit zijn slechts een paar voorbeelden. Indirect onrecht kwam structureel voor.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. De resultaten zijn daarmee definitief. Het kleine restrisico dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig zou zijn.

Vervolgonderzoek

In de loop van 2022 zijn de onderzoeken met vergelijkbare vraagstellingen afgerond voor tientallen gemeenten in het hele land. Daarmee ontstaat een representatief beeld rondom onteigening en ontrecting, met patronen en uitzonderingen op lokaal niveau. De goede samenwerking tussen de uitvoerders van deze onderzoeken kan als basis dienen voor een afsluitende conferentie en/of enkele tijdschriftartikelen voor Nederlandse vakgenoten.

Uit dit project en andere gemeentelijke onderzoeksprojecten komen drie wetenschappelijke vervolgonderzoeken naar voren. Het eerste is een nationaal onderzoek naar de rol van makelaarskantoren in de processen van onteigening, ontrecting en rechtsherstel, op basis van nog beschikbare firma-archieven. Het tweede is een systematisch onderzoek vanuit het perspectief van de provinciale overheid. Provincies kregen alle aankoopplannen van Joods vastgoed door gemeenten voorgelegd, of zo'n gemeente nou wel of geen NSB-burgemeester had. Het derde is een groot project om de cruciale archieven van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) en de Raad voor het Rechtsherstel beter toegankelijk te maken en digitaal te ontsluiten.

Voor vervolgonderzoek om ons beeld van de Joodse geschiedenis onder het naziregime volledig te maken, zijn verschillende richtingen denkbaar. De belangrijkste is waarschijnlijk de verdere reconstructie van levensverhalen door arbeidsintensief archiefonderzoek in collecties en met ingangen die tot nu toe minder gebruikt zijn. De nu al indrukwekkende verzameling van bijvoorbeeld het Joods Monument zou hiermee verrijkt kunnen worden.

Expositie

Onze aanbeveling over de publieke herinnering aan deze historische gebeurtenissen richt zich niet alleen tot Ommen, maar tot alle betrokken gemeenten samen. Vervolgonderzoek levert ongetwijfeld nieuwe, waardevolle inzichten op voor steden en regio's. De tientallen vergelijkbare onderzoeksprojecten van dit moment bieden de eenmalige kans om een digitale of rondtrekkende expositie in te richten. Zo'n expositie zou het meest sprekende materiaal uit verschillende projecten en gemeenten bijeenbrengen. Inzichten uit genoemde conferentie kunnen een leidraad vormen voor het verhaal van deze expositie.

Serie rapporten

Tegelijk met dit onderzoek voert het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit een tiental vergelijkbare projecten uit. Die onderzoeken zijn voor een twintigtal gemeenten in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland. In al deze projecten hanteren we dezelfde methodiek.³

De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van de eindrapportages zijn daarom grotendeels gelijklopend. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de nationale juridisch-institutionele kaders van ontrechting en rechtsherstel en de vergelijking met andere steden en onderzoeksprojecten.

Noten

¹ KRO-NCRV, Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter.

² Gemeente Ommen, www.ommen.nl/wp-content/uploads/2022/10/12_april_2022.pdf.

³ Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/.

3. Verantwoording

De gemeente heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit sociale en het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit ingezet om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof, onteigening of vordering

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport gebruiken we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrechting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking.

‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo’n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofbank. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijks toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

In het rapport onderscheiden we Duitse onteigeningen (op basis van de verschillende anti-Joodse Verordnungen) en Nederlandse onteigeningen. In uitzonderlijke situaties zoals overstromingen kon de Nederlandse overheid ook voor en na de bezetting land- en huizenbezit onteigenen in het belang van wederopbouw. In een aantal gemeenten gebeurde dit tijdens of na de oorlog na bombardementen.

De term vordering of confiscatie verwijst naar een verdere complicatie. De Duitse Wehrmacht vorderde huizen, scholen en bedrijfspanden om soldaten in te kwartieren of om oorlogsmaterieel op te slaan. De bezitter behield zijn eigendom, maar het gebruik ervan moest hij aan de bezetter laten. Dit gebeurde tegen een kleine periodieke compensatie. Of de eigenaar al dan niet Joods was, speelde bij vordering geen rol. In enkele gemeenten werden huizen gevorderd om ze vervolgens te slopen, voor de bouw van verdedigingswerken of een vrij schootveld. Het verschil met de ‘Duitse’ onteigeningen is dat het geen specifiek anti-Joodse maatregel was en dat er een compensatie tegenover stond.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een ‘beheerder’ (Verwalter) of ‘bewindvoerder’ (Treuhänder) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Het stond de beheerder echter vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als ‘beheer’ – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie hanteren we zo veel mogelijk het begrippenpaar ‘ontrechting’ en ‘onteigening’.

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de Verordnungen burgers onrecht aandeden.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen waren de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of ze hadden daarvan op de hoogte kunnen zijn. Desondanks trokken de uitvoerders van het rechtsherstel hun eigendomsclaim na de oorlog niet op die grond in twijfel. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel werd in de praktijk aangenomen dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Om zo snel mogelijk een normalisering van het economisch verkeer te bereiken, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een ‘verdelende’ in plaats van een ‘herstellende’ gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurder-ving, belastingheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstelde eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt om de gestelde vragen te beantwoorden. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt nog bij dat sommige archieven of delen daarvan tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd, of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd om de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door een combinatie van drie verschillende typen archieven. We onderscheiden hier als hoofdcategorieën politiek-bestuurlijke archieven, administratieve en justitiële archieven, en particuliere archieven en media.

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar door-geenummerd; bijvoorbeeld Verordnung 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

De inventarisatie van Joodse inwoners en vastgoed vormde de basis van dit onderzoek. We zijn daarbij enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van **Stolpersteine**. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het nationale overzicht van het **Joods Monument** en omgekeerd.

Deze inventarisaties zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze vermelden – voor zover bekend – ook woonadressen, vaak het laatste adres voor deportatie. Vaak is dat een huurwoning, of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woningeigenaren varieert sterk per stad, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers – zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk. Bovendien was het in die tijd niet ongebruikelijk om eigenaar te zijn van een of meerdere (verhuurde) panden en zelf een huurwoning te betrekken.

Archieven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes en besluiten door de gemeente vormt een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W. De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging varieert voor de oorlogsjaren sterk van stad tot stad. De komst van een NSB-burgemeester had hier ook vaak grote invloed. Niet zelden zijn delen van deze archieven aan het einde van de bezettingstijd met opzet vernietigd. Ook soortgelijke archieven van de **Commissaris der Provincie** zijn relevant, vooral omdat die vastgoedaankopen door gemeenten moest goedkeuren.

Administratieve archieven

In dit onderzoek gebruiken we drie soorten administratieve archiefbronnen: de administratie van de bezetter, die van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (met name op gemeenteniveau) en de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse archiefvormende instellingen die systematisch informatie verzamelden, zijn bijvoorbeeld het kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Deze laatste bestanden bestaan vaak niet meer, bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, zijn ze voor dit onderzoek uit tijdsoverwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegangen blijft het kadaster een bron die veel expertise en tijd vergt, onder andere door de herindeling en omnummering van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, zijn deze archieven doelgericht geraadpleegd.

Zogenaamde 'struikelstenen' in het trottoir voor het laatste woonhuis van gedepoteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst.

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgung, met beeldmateriaal en levensverhalen.

In de zomer van 1941 ontbond de bezetter de gemeenteraden en de Provinciale Staten. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

Daarbij mogen we niet vergeten dat de neerslag van bestuurlijke besluiten of ambtelijk handelen in de bijbehorende archieven altijd zakelijk-formeel of kil over zal komen. Het contrast met de tragiek van de Joodse levensverhalen is dan enorm. Deze formele akten zeggen maar weinig over de ‘bejegening’ van de Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionaris die via een louche deal een Joods pand in handen kreeg, zal dat in de regel in de akten niet breed hebben uitgemeten. Omgekeerd zal een ambtenaar die zich onder de bezetting inzette voor Joodse burgers dat ook niet hebben opgeschreven. Daarom zijn we terughoudend geweest om op basis van enkele impressies uit deze archieven algemene conclusies over ‘het gemeentebestuur’ of ‘de gemeentelijke diensten’ te formuleren.

De administraties van de NGV en de ANBO zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies in Amsterdam. Delen van de omvangrijke registratie van onteigend vastgoed zijn echter ook op andere plaatsen teruggevonden, zoals in het Kadastermuseum in Arnhem.⁴ Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de 18 Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin werden in de bezettingsjaren ruim 7.500 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.⁵

Waar het gaat over de gedwongen verkoop van landbouwgrond door Joodse eigenaren (Verordnung 102/1941), zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.⁶

Een centrale rol in dit onderzoek speelt de administratie van de **Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd. Uitvoerende dienst van deze Raad was het Nederlands Beheersinstituut (NBI); met name dit archief is voor ons onderzoek relevant. Het is een van de meest omvangrijke collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. Tijdens het proces van rechtsherstel zijn stukken uit de NGV- en ANBO-administraties tamelijk ongeorganiseerd overgeheveld naar het NBI. Ze dienden als bewijsstukken voor de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ook ontrenten.

Rechtbankdossiers

Ook rechtbankdossiers spelen een rol in dit onderzoek. Zowel in de ont-eigeningsvraag als bij de rechtsherstelvraag, maar beide op een heel verschillende manier. Veel NSB-burgemeesters – en andere functionarissen zoals wethouders, gemeentesecretarissen en politiecommissarissen – moesten na de bevrijding verantwoording afleggen voor een rechtbank van de zogenaamde ‘bijzondere rechtspleging’.⁷ Deze CABR-dossiers vormen de archivale neerslag van deze processen en vonnissen. De ervaring van eerdere onderzoeken leert echter dat koop of huur van Joodse panden door functionarissen zelden of nooit een centrale plaats innam in hun proces. Deze bewerkelijke en beperkt toegankelijke dossiers hebben we daarom alleen als aanvullend bewijsmateriaal gebruikt. CABR-dossiers kunnen op persoonsnaam worden opgevraagd.

Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen. Deze organisatie werd opgericht om huisbezit van Joden na hun deportatie te verkopen voor de NGV.

De in augustus 1945 opgerichte Raad voor het Rechtsherstel was de coördinerende instantie voor het ongedaan maken van de ontrenting van personen en instellingen en het herstel van rechtsverhoudingen.

Het NBI was van 1945 tot 1967 belast met het opsporen, beheren en eventueel liquideren van vijandelijke vermogens en de vermogens van landverraders, maar ook van gedeporteerde of ondergedoken Joden. Het NBI kenden talrijke regionale vertegenwoordigingen en zelfs een aantal kantoren wereldwijd.

Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging in het Nationaal Archief bevat de processtukken van deze zuiverings-tribunalen op regionaal niveau.

De Raad voor het Rechtsherstel heeft verschillende administratieve ingangen. Dossiers van de afdeling Onroerende Goederen zijn geordend op plaatsnaam, waardoor het eenvoudig is om onteigend Joods bezit per gemeente terug te vinden. In de dossiers zitten de aangifteformulieren van het onroerend goed met de opeenvolgende eigenaars, de verkoopprijzen en eventuele hypotheeken. De rechtsherstelvraag is met deze dossiers vrijwel altijd te beantwoorden. Omdat het vaak alleen de kale weerslag van het uiteindelijke resultaat betreft, vertellen de dossiers nauwelijks iets over de procedure die eraan is voorafgegaan. Om daar meer zicht op te krijgen, hebben we ook de registers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel meegenomen in het onderzoek. Hierin staan alle zaken van met name Joodse ontrechten die niet door een minnelijke schikking opgelost konden worden. In deze registers zitten ook zaken van NSB'ers en zogenaamde 'vijandige onderdanen'.

Deze registers bestaan uit 30.000 kaartjes. Slechts een klein deel hiervan gaat over Joods onroerend goed, en slechts een fractie daarvan gaat over huis- en grondbezit in de steden die wij onderzocht hebben. We hebben bijna de helft van deze registerkaartjes doorgenomen. Dit arbeidsintensieve werk loonde toch de moeite voor de rechtsherstelvraag.⁸

Particuliere archieven en kranten

We gebruikten overgeleverde archieven van de lokale Joodse gemeenten om dossiers over de eigendomsgeschiedenis van synagogen, begraafplaatsen en andere Joodse inrichtingen uit te diepen. Deze archieven voor de bezettingsjaren systematisch bestuderen zou vanuit de opdrachtvragen geen verstandige keuze geweest zijn.

De meest relevante particuliere archieven voor dit onderzoek zouden de archieven van de betrokken notarissen en makelaars zijn. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat we geen verzoek hebben gedaan om inzage bij deze – deels nog bestaande – kantoren. In de archieven van gemeenten en burge-meesters werd sowieso al de ene zijde van correspondentie en onderhandelingen met deze kantoren zichtbaar, die zeker goed verdienden aan de onteigeningen, de (door)verkoop en het beheer van de panden.⁹ Ook in de rapporten voor andere gemeenten keert deze potentieel belangrijke bron niet terug.

Twee andere bronnen hebben vooral een attenderende functie gehad in dit onderzoek. Lokale kranten uit de oorlog zijn vrijwel allemaal **gedigitaliseerd**. Maar ze zijn door de censuur van beperkte waarde. Krantenberichten uit de eerste naoorlogse jaren bevatten verhalen over Duitse onteigeningen en het lopende rechtsherstel. Deze bronnen zijn veel waardevoller. De lokale en regionale kranten uit Ommen en Overijssel en omgeving zijn goed toegankelijk via de website van het Nationaal Archief en de Collectie Overijssel. Voor de jaren 1940-1950 hebben we deze met een uitgebreide lijst aan zoektermen met betrekking tot Joods onroerend goed en oorlogsaankopen doorzocht. Mede hierdoor was het mogelijk om enige uitspraken te doen over hoe de lokale samenleving Joodse burgers bejegende die na de oorlog terugkeerden naar hun woonplaats.

Vooraf in de nationale online krantenbank Delpher.

Onze methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de twee hoofdvragen: heeft de gemeente panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechts-herstel?

Daarnaast leverden systematische zoektochten in de archiefcollecties een impressie op van hoe de gemeente Joodse burgers bejegende, tijdens de bezetting en na de bevrijding. Zijn er aanwijzingen dat de gemeente naar vermogen probeerde om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedde de gemeente na de bevrijding speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. Daarin staan alle onteigende Joodse panden die de bezetter heeft doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Daaruit blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Amsterdam was echter de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een reconstructie van de transacties die in de Verkaufsbücher staan, aangevuld met kadasteronderzoek.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren vereiste de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om naar verwijzingen over

koop(onderhandelingen) te zoeken in de notulen en besluiten van raad en college en in jaarverslagen van de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde omvangrijke bronnen voor de eerste vijf jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur de toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het archief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap bestudeerden we de gegevens uit de Verkaufsbücher. Daarbij waren we extra alert op 'verdachte' panden: transacties met professionele tussenhandelaren en aankopen met een hoge kostprijs. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.¹⁰ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat ze profiteerden van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo'n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper vermeld werd als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten voor andere steden laten zien dat gemeenten twee motieven hadden voor de aankoop van Joods vastgoed. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo'n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, werden verschillende methoden toegepast om de koop te verheimelijken. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. De eigendomsgeschiedenis van de op deze gronden verdachte verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB'er (Ommen was hierin een uitzondering). Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen werden na de oorlog berecht in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoedaankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – met name burgemeester en wethouders – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onoorbaar werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

In Ommen is slechts een tiental panden onteigend en doorverkocht. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een aankoop door de gemeente of kooponderhandelingen hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor diverse gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting.

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingsschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verlieten de administratie en het bestuur steeds minder geordend. In de meeste gevallen werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

Van naheffingen en boetes was vooral sprake als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Drie stappen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was daarom pas de tweede stap, na het onderzoek naar de vraag of er formeel rechtsherstel had plaatsgevonden.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Het kadaster en de dossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel combineerden we, om zo te achterhalen of rechtsherstel voor alle onteigende panden had plaatsgevonden.
2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de

naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of deze heffingen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.

3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In veel van deze procedures ging het (ook) om belastingheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We namen een steekproef van de transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentelijke belastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode functioneerde slechts in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet te vinden. Soms had de eigenaar, of hadden zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

De aanname was dat de gemeente na de bevrijding consequent handelde en wel of geen openstaande belastingaanslagen over de (laatste) oorlogsjaren inde. Een aantal onteigende panden die niet als verkocht in de Verkaufsbücher opgenomen zijn, hebben we op dezelfde manier onderzocht. In beide gevallen was het geen aselechte steekproef, maar zochten we factoren die van invloed op het al dan niet doorzetten van belastingnaheffing konden zijn geweest: bijvoorbeeld leegstand of verhuur.

Zulke panden buiten de Verkaufsbücher vonden we in het kadaster als ander vastgoedbezit van oorspronkelijke eigenaren van een pand uit de Verkaufsbücher of uit de adressen in het Joods Monument (al waren dat meestal huurpanden). Of uit lijsten met onteigende Joodse panden die sommige gemeenten opstelden in de oorlog en soortgelijke overzichten van de Raad voor het Rechtsherstel.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente lieten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en **molest**.

De aanname was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen volgens de geldende regels niet per se terug te vinden is in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een relevante bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, werd de kwestie voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes. Voor provinciesteden waarin slechts ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking woonde, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel waren de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentelijke diensten van destijds en de belastinginning zouden kunnen dienen als aanvullende bron en vervolgstap, met aanslagen per huiseigenaar. Deze stap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Onderhandse regelingen bijvoorbeeld, hebben per definitie geen sporen nagelaten in de archieven.

Omdat onze onderzoeksvraag vooral gaat over het gemeentebeleid rondom naheffingen, zijn deze onregelmatigheden van ondergeschikt belang, tenzij uit het onderzoek zou blijken dat van enig beleid geen sprake was. Volledige zekerheid – binnen de beperkingen van het overgeleverde historische materiaal – is alleen te verkrijgen door van alle Joodse inwoners hun woon-situatie na te gaan en voor alle onteigende panden de volledige rechtsherstelprocedure te reconstrueren.

Noten

- ¹ Gerard Aalders, *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SDU Uitgevers, 1999); Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*.
- ² W.J.E. van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee (Den Haag: VvOR, 2016), 109–31.
- ³ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁴ Informatie van Peter Donker.
- ⁵ NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967, 532.1- 532.7, 536.1-536.9 Verkaufsbücher van de Niederländische Grundstücksverwaltung.
- ⁶ Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom, 2013); NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden'.
- ⁷ NA, 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.
- ⁸ Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.
- ⁹ Raymund Schütz, *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom, 2016).
- ¹⁰ Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'; 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten' (Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020).

4. Onteigeningen

De huidige gemeente **Ommen** werd in 1923 gevormd door de fusie van Stad Ommen en Ambt Ommen. Stad Ommen lag ten noorden van de Vecht, en Ambt Ommen bestond met name uit de landelijke gebieden en gehuchten ten zuiden van de rivier. Samen telden Stad en Ambt vlak voor de Tweede Wereldoorlog nauwelijks meer dan 9.000 inwoners.

In de Ommense gemeentepolitiek hadden de christelijke partijen CHU en ARP voor de oorlog het heft in handen. De NSB speelde in de gemeenteraadsverkiezingen van 1939 geen rol van betekenis en haalde bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 in Ommen een paar procent minder stemmen dan het landelijke **gemiddelde**.

Als reactie op de Duitse inval op 10 mei 1940 blies het Nederlandse leger de brug over de Vecht op. Deze actie veroorzaakte ook in nabijgelegen straten flinke schade aan de huizen. Tijdens de oorlog was Ommen niet van strategische betekenis, zowel qua ligging als economisch. Alleen de spoorlijn en het station werden in maart 1945 doelgericht bestookt. De verdere oorlogsschade door bommen, gevechtshandelingen of neergestorte vliegtuigen was dan ook naar verhouding klein.¹

Belangrijk in de oorlogsgeschiedenis van Ommen waren de Quakerschool voor Joodse vluchtelingen en het strafkamp Erika (ook wel kamp Ommen, of na de oorlog kamp Erica). In kasteel Eerde hadden de Quakers in 1934 een school opgericht. Hier meldden zich vooral Duits-Joodse vluchtelingen. Op het landgoed was vanaf 1939 ook een landbouwschool. Na scholing en praktijkwerk bij boeren in de omgeving zouden zij, zo was het idee, naar veiliger oorden emigreren.

Kamp Erika was een strafkamp zowel voor verzetsmensen en onderduikers, als voor zwarthandelaren en anderen die veroordeeld waren, vooral voor economische delicten. Het was ook tijdelijk een heropvoedingskamp. Ruim 3.000 gevangenen, waaronder een tiental Joden, werden vanaf 1942 in dit afgelegen kamp tewerkgesteld. De omstandigheden waren er zwaar. Bewakers mishandelden de gevangenen en hongerden ze uit. Na de oorlog gebruikte de Nederlandse overheid hetzelfde kamp om duizenden NSB'ers en collaborateurs op te sluiten. Het **interneringskamp** had ook toen een slechte naam. Nederlanders beheerden Kamp Erika, zowel tijdens als na de oorlog, maar het viel niet onder gemeente Ommen. De bezetter zette kampbewakers soms zelfs in om de burgemeester te intimideren. Na een aanslag door het verzet op een hoge NSB'er arresteerden kampbewakers een aantal notabelen in Ommen. De burgemeester moest hen weer vrijpleiten.²

In dit onderzoek wordt ook het deel van Lemelerveld meegenomen dat sinds 1997 bij Dalfsen hoort en niet meer bij Ommen.

In de voor hen meest succesvolle verkiezingen van 1935 bereikte de NSB 8 procent in Nederland, 6 procent in Ommen.

Collaborateurs en NSB'ers wachtten hier het onderzoek naar hun daden en hun rechtsgang af.

Ommen en de bezetter

Volgens het **Führerprinzip** ontbond de bezetter in de zomer van 1941 alle democratische organen op de verschillende bestuursniveaus. Dat gebeurde met de Tweede Kamer in Den Haag, Provinciale Staten in Zwolle en andere provinciehoofdsteden en de gemeenteraad van alle gemeenten. De **Commissarissen der Provincie** en de burgemeesters vormden vanaf dat moment elk een eenkoppig bestuur. Gedeputeerde Staten en wethouders bleven wel aan, maar van democratische controle was officieel geen sprake meer.

Ommen vormde hierop geen uitzondering. De gemeenteraad kwam in de zomer van 1941 voor het laatst bijeen. Het is wel uitzonderlijk dat de bezetter de burgemeester niet op enig moment door een NSB'er verving. Cornelis Edzard Warmold Nering Bögel (1887-1964) was al tijdens de vorige oorlog benoemd als burgemeester van zowel Stad Ommen als Ambt Ommen. Hij was na de fusie in 1923 in functie gebleven.

Commissaris der Provincie in Zwolle was de katholieke baron Van Voorst tot Voorst, een adellijke oudgediende. De bezetter verving hem al in augustus 1941 door NSB'er jonkheer Von Bönninghausen. Later nam procureur-generaal Wilhelmus de Rijke de functie over. Hij was al ver voor de oorlog politiek actief geweest voor de NSB.

Ontrechting en onteigening

De Joodse gemeenschap in Ommen en omgeving bestond voor de oorlog uit niet meer dan ongeveer 30 personen. Sinds de 19^e eeuw had de Joodse gemeente van Ommen een eigen sjoel of synagoge en een begraafplaats. Zoals in de regio niet ongebruikelijk was, hielden de meeste Joodse kostverdieners zich bezig met (vee)handel en het slagersvak. In 1941 waren in opdracht van de bezetter de Joodse inwoners van Ommen en omstreken geregistreerd: 83 personen. Velen van hen waren vluchtelingen of leerlingen op het internaat. Slechts een paar van hen zouden de bezettingsjaren overleven.

Verschillende anti-Joodse maatregelen bemoeilijkten ook in Ommen al snel na het begin van de bezetting het sociale en economische leven van de Joodse families. De nazi's sloten hen uit van het openbare leven. Joodse ambtenaren werden ontslagen en Joodse kinderen mochten niet meer naar openbare scholen. Vanaf april 1942 droegen Joodse burgers verplicht de Davidster.

In augustus 1942 moesten de Joodse mannen zich melden voor het werkkamp. In oktober werden ook hun familieleden opgepakt. Zij werden op transport gesteld naar Westerbork en van daar naar Auschwitz gedeporteerd. Alleen de families De Haas en Van Gelder ontkwamen aan dit transport. Maar die laatsten werden alsnog opgepakt en gedeporteerd. In april 1943 waren rabbi Cohen en zijn familie, de familie Vomberg en de Joodse leerlingen van het Quakersinternaat de laatsten die gedeporteerd werden.

Het naziprincept van de Führer als hoogste politieke instantie, zonder controle door een democratisch gekozen parlement. Toegepast op lokaal niveau gaf dit principe alle politieke macht aan de burgemeester, zonder gemeenteraad.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

Naast maatschappelijke uitsluiting nam de bezetter maatregelen van economische ontrenting. Joodse landeigenaren werden verplicht om hun bezit eerst te registreren bij regionale pachtbureaus, en vervolgens om het voor 1 september 1941 te verkopen aan niet-Joodse gegadigden (Verordnung 102/1941). Al in oktober 1940 had de bezetter alle Joodse bedrijven geregistreerd. In Duitse opdracht werden winkels en kleinere ondernemingen opgeheven. Grotere bedrijven werden doorverkocht. De baten gingen eerst naar de Bank voor Nederlandschen Arbeid en, als de opheffing afgerond was, naar de roofofbanken **Liro** of de Vermögenverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA).

Een instantie van de bezetter die de naam gebruikte van het Joodse bankhuis Lippmann, Rosenthal en Co. De Liro deed dienst als bewaardepot en verkoopkantoor van geroofd Joods eigendom.

Volgens hetzelfde patroon van registratie en onteigening nam de bezetter vervolgens het vastgoedbezit in het vizier. Joodse burgers moesten per Verordnung 154/1941 (augustus 1941) hun onroerend goed en aan derden verstrekte hypotheek laten registreren door de roofofbankorganisatie **Niederländische Grundstückverwaltung (NGV)**.

De NGV stelde voor die grote hoeveelheid vastgoed beheerders aan. Meestal waren dat grotere organisaties, die de opdracht kregen om deze panden te verkopen. De belangrijkste waren in Overijssel de regionale kantoren van **Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen (ANBO)**. Op zijn beurt benoemde de ANBO per pand een beheerder. Die inde de huur, zorgde voor de instandhouding van het pand en regelde andere praktische zaken.

De beheerder legde weer rekenschap af aan de NGV. Hij had ook het recht om het onteigende pand te verkopen. De verkoopprijs of de opbrengst van verhuur ging naar de roofofbanken. Ondertussen betaalde de NGV de onteigende eigenaar een minimaal maandelijks handgeld om in eerste levensbehoeften te voorzien.

Zodra Joodse eigenaars uit Ommen eind 1942 of begin 1943 gedeporteerd of ondergedoken waren, probeerde men deze panden te verkopen. In andere gemeenten gebeurde dat soms zelfs al eerder. Naarmate de oorlog langer duurde, waren kopers en hypotheekverstrekkers minder geneigd om hun vingers te branden aan onteigend Joods vastgoed.

De NGV registreerde elke afgeronde transactie in de **Verkaufsbücher**. In elke gemeente verkochten beheerders de panden, met medewerking van lokale taxateurs, accountants, makelaarskantoren en notarissen. Vaak hadden beheerders meerdere panden in hun portefeuille.

Archieven in Ommen

Voor elke gemeente zijn bij het onderzoek naar de Joodse onteigeningen een aantal nationale archieven erg belangrijk: de **Verkaufsbücher**, het **Nederlands Beheersinstituut (NBI)**, de **Raad voor het Rechtsherstel**, het **Bureau voor de Goedkeuring**, het **Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging**, het **kadaster** en de website **Joods Monument**. Daarnaast zijn de gemeentearchieven van belang voor de bejegening van de Joodse inwoners en de betrokkenheid van de

gemeente bij de onteigeningen door de bezetter. Per provincie, en vooral per gemeente, is de inhoud van deze archieven erg verschillend.

Voor het onderzoek was de archiefsituatie in Ommen gunstig. Het gemeente-archief kent voor de bezettingsjaren geen grote gaten. Misschien kwam dit door de bestuurlijke continuïteit, met een burgemeester die tijdens de oorlog aanbleef. Voor het onderzoek konden we gebruikmaken van notulen van de gemeenteraad (zonder de jaren van midden 1941 tot de bevrijding) en het college van B en W. Verder waren er dossiers over maatregelen tegen Joden en beheer of verkoop/aankoop van gebouwen door de gemeente en ruimtelijke ordening.

Als aanvulling diende het archief van de Commissaris der Provincie met (eventuele) oorlogsaankopen per gemeente. De Commissaris der Provincie moest namelijk elke aankoop van onroerend goed door een gemeente goedkeuren. Per gemeente werd in Zwolle een dossier bijgehouden met aan- en verkopen van grond en vastgoed.³

Joodse inwoners en vastgoed

Voor het onderzoek wilden we alle Joodse inwoners van Ommen voor en tijdens de oorlog in beeld krijgen. De Verkaufsbücher vermelden een paar transacties met samen hoogstens 9 panden, maar dat zijn alleen de panden die zowel onteigend als verkocht zijn door de bezetter. Een deel van de Joodse inwoners huurde. Het was destijds zelfs niet ongebruikelijk om zelf te huren en toch wooneigendom te hebben, maar dat aan anderen te verhuren. De scholieren en een paar docenten van het internaat vormden een aparte groep.

Het Joods Monument vermeldt op zijn beurt alleen Joodse burgers die de oorlog niet overleefden, met hun woonadres kort voor de deportatie: voor Ommen zijn dat er 28 in totaal. In 1941 kreeg de gemeente de opdracht om inwoners met minstens één Joodse grootouder als 'Joods' apart te registreren. Deze lijst bevatte ook veel namen van Joden die niet in gemeente Ommen zelf woonden. Dat ging om 20 stateloze docenten en scholieren bij de Quakers in Eerde. Op de lijst stonden ook een aantal in Duitsland geboren Joodse vluchtelingen. Op 2 na stonden alle in het Joods Monument vermelde personen ingeschreven op een van de 14 adressen uit de Verkaufsbücher. Daar komt nog de familie De Haas bij, die de oorlog overleefde.⁴

Daarmee is het overzicht zo goed als volledig en wordt duidelijk dat veel Joodse families in Ommen allemaal over vastgoed beschikten en ook in een koophuis woonden. Ook werden in Ommen de meeste – maar niet alle – Joodse huizen door de bezetter vervolgens doorverkocht (zie hoofdstuk 7, tabel 1).

In de Duitse Verkaufsbücher, met geschat 7.500 transacties en ongeveer 10.000 onteigende Joodse panden, staan voor Ommen 7 transacties en 9 panden. Op één uitzondering na woonden alle Joodse eigenaren in de gemeente zelf, maar niet altijd in het doorverkochte pand.⁵ De doorverkochte

panden lagen dicht bij elkaar in het centrum van Ommen. Wie van de Vechtkade de Brugstraat inslaat, komt ook vandaag uit op het Kerkplein en de Kerkstraat. Aan deze vier straten lagen de meeste Joodse huizen.

De belangrijkste oorlogskoper in Ommen was Gerrit Massier, met 4 transacties. Volgens de Verkaufsbücher woonde hij eerst op Kerkstraat 3, later op Brugstraat 27. Dat laatste adres was een van de onteigende Joodse huizen in zijn bezit.

De ANBO verkocht alle huizen. Verschillende lokale notarissen verdienden aan de afhandeling van de koop. Het is opvallend hoe snel de verkoop van de Joodse panden in Ommen verliep. De voorlopige koopakten werden (met één uitzondering) tussen februari en maart 1943 getekend. Uiterlijk in oktober van dat jaar was alles rond. Daar moet wel bij vermeld worden dat de gemiddelde prijs met nog geen 2.800 gulden naar verhouding laag was, ook voor de regio (zie hoofdstuk 7, tabel 1).

Onderzoek in het kadaster en de archieven maakt het mogelijk om met zekerheid te zeggen dat gemeente Ommen geen van de onteigende Joodse panden heeft gekocht. Dat deed de gemeente ook niet uit tweede hand en ze heeft dit ook niet overwogen. Als een aankoop zelfs maar overwogen was, zou dit in de notulen van B en W zichtbaar zijn geweest. En als de gemeente zo'n besluit had genomen, had de burgemeester met redenen omkleed de goedkeuring van de Commissaris der Provincie moeten vragen. Samen bewijzen de archieven in Zwolle en Hardenberg dat dit niet het geval was.

Door het natrekken van adressen uit het Joods Monument en van Joodse eigenaren in het kadaster hebben we gecontroleerd of er nog Joods vastgoed was dat wel onteigend, maar niet verkocht werd. Dat leverde vier adressen op: twee aan het Bouweind (nu: Dr. A.C. van Raaltestraat), opnieuw de Brugstraat en de Gasthuisstraat. Dit Joodse vastgoed werd wel onteigend, maar om onbekende redenen werden de panden niet verkocht (zie hoofdstuk 7, tabel 1).

Noten

- ¹ Ommen in oorlog – de Tweede Wereldoorlog van dichtbij (Ommen: Stichting Ommen 75 jaar vrijheid, 2020).
- ² Guusta Veldman, Knackers achter prikkeldraad: kamp Erika bij Ommen, 1941-1945 (Utrecht: Matrijs, 1994).; Peter Romijn, Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting (Amsterdam: Balans, 2006), 505.
- ³ Gemeentearchief Ommen (GA-O), 323-326, 1392, 2898, 6234, 6297; Collectie Overijssel (CO), 0025, Provinciaal bestuur van Overijssel. Archief van de Gedeputeerde Staten; 0025.2, Provinciaal bestuur van Overijssel. Archief van de commissaris van de koningin.
- ⁴ GA-O, 1.755.6, map II Maatregelen tegen Joden 1941 tm 1947.
- ⁵ Minister Kanstraat 27-28 in de Verkaufsbücher moet een leesfout bij de digitalisering zijn. Er is geen straat met die naam in Ommen, maar wel in Emmen. Verkaufsbücher, Laufnr. 3691.

5. Rechtsherstel

Canadezen bevrijdden Ommen begin april 1945. De bezetter blies bij zijn aftocht de bruggen over de rivieren de Regge en de Vecht op.¹ De stad zelf doorstond de militaire acties van de laatste oorlogsdagen zonder grote schade of verliezen.

Van de ondergedoken en gedeporteerde Joodse Ommenaren keerde na de bevrijding nauwelijks iemand terug in de stad. De Joodse gemeente werd in 1947 bij Zwolle gevoegd. De synagoge op de hoek Varsenerpoort/Middenstraat werd verkocht en in 1951 afgebroken. De begraafplaats aan de Dr. A.C. van Raaltestraat wordt sinds de oorlog door de gemeente onderhouden.²

Burgemeester Bögel moest bij de naoorlogse zuivering verantwoording afleggen voor zijn handelen tijdens de bezetting. Als overheidsdienaar in oorlogstijd werd voor hem na mei 1945 een zuiveringsdossier opgemaakt, zoals voor alle burgemeesters vanaf 1940 gedaan werd. In die maanden van de zuiveringen was wethouder Albert Jan Immink waarnemend burgemeester. Bögel werd daarna in zijn ambt hersteld en zou nog zeven jaar burgemeester van Ommen zijn.³

Rechtsherstel en teruggaaf

Rechtsherstel was een zaak van de nationale overheid. De gemeente speelde daarin geen rol van betekenis. Al in ballingschap in Londen had de Nederlandse regering gewaarschuwd dat het kopen van onteigend Joods vastgoed niet geaccepteerd zou worden. In **KB E93 Bezettingsmaatregelen en E100 Herstel Rechtsverkeer** (september 1944) werd vastgelegd dat de situatie van vóór de Duitse onteigeningen hersteld moest worden. De Raad voor het Rechtsherstel en het Nederlands Beheersinstituut (NBI) stelden na de bevrijding dossiers samen uit de achtergebleven Duitse administraties. Het NBI beheerde het vermogen en het vastgoed van (onder andere) ‘vermiste’ Joodse Nederlanders.

Tijdens de oorlog uitgevaardigde Duitse verordeningen werden met deze koninklijke besluiten ongedaan gemaakt, waardoor onder meer de koopovereenkomsten van Joods onteigend bezit nietig werden verklaard.

Het uitgangspunt van dit principe van rechtsherstel was dat de verkoop van een Joods pand terug werd gedraaid. Die situatie van vóór het moment van onteigening werd zo hersteld. Rechtsherstel betekende voor de oorspronkelijke eigenaar herstel van het eigendomsrecht op het pand – niet meer en niet minder dan dat. Een hypotheek die destijds met de verkoop was afgelost, werd bijvoorbeeld hersteld. Ook voor de oorlogskoper werd de koop ongedaan gemaakt, maar ook hij mocht door de nietigverklaring van zijn oorlogskoop niet benadeeld worden. Hij kreeg bijvoorbeeld van de oorspronkelijke eigenaar het bedrag terug waarmee hij diens hypotheek bij de koop had afgelost.

Met deze juridische maatregel werd de tijd teruggedraaid naar de situatie vóór de onteigening. De afwikkeling van de gevolgen uit de tijd daarna was minder simpel. De Joodse onteigende was inkomsten misgelopen uit een pand dat met terugwerkende kracht zijn bezit was gebleven – denk bijvoorbeeld aan huuropbrengsten. De oorlogskoper had het pand in die tijd onderhouden en er belasting en verzekeringspremies over betaald, terwijl het met terugwerkende kracht niet van hem was geweest. Met hulp van de Raad voor het Rechtsherstel en het NBI stelden de partijen boekhoudkundige eindafrekeningen op van kosten en baten. Dat gebeurde meestal met een zogenoemde minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper (of hun beheerders), en soms na een rechtsstrijd.

Net als op andere plekken in Nederland duurde het proces van rechtsherstel van de Duitse onteigeningen – voor Joodse burgers en hun nabestaanden – ook in Ommen jaren. De dood van de oorspronkelijke eigenaar werd vaak pas eind jaren veertig bevestigd. Het Rode Kruis bevestigde in 1947 van een grote groep Joodse gedeporteerden dat ze vermoedelijk niet meer in leven waren. Daarna begon de moeizame zoektocht naar overlevende familieleden.⁴

Om vast te stellen of rechtsherstel plaatsvond voor ondergedoken en gedeporteerde Joden of hun nabestaanden, gebruikten we een aantal nationale archieven. Maar de eerste en makkelijkste weg was die naar het kadaster. Rechtsherstel – in de zin van teruggaaf van eigendomsrechten – bestaat pas als de overdracht in het kadaster geregistreerd is. Vaak is zelfs als kanttekening in het kadaster opgeschreven dat het ging om een overdracht rechtsherstel onder E100. Dat maakte ons onderzoek naar deze panden een stuk makkelijker.

Voor minder simpele gevallen van rechtsherstel van de Duitse onteigening boden de dossiers van het NBI en de Raad voor het Rechtsherstel uitkomst. In de dossiers zitten de minnelijke schikkingen en procesakten van de Raad voor het Rechtsherstel, als de partijen het niet eens werden zonder tussenkomst van een rechter.

Soms blijven toch nog vragen en raadsels over. Er is dan geen duidelijk bewijs dat rechtsherstel heeft plaatsgevonden, of de archiefstukken spreken elkaar tegen. Dat is op zich niet vreemd of verdacht, als je bedenkt hoeveel documenten verloren zijn gegaan en hoe groot de bestuurlijke desorganisatie was.

In twee gevallen blijven in Ommen vraagtekens over, ook na grondig onderzoek. Volgens de NBI-dossiers was Brugstraat 22 het gezamenlijke eigendom van Maurits Isedor Bierman en Josephine Zilverberg. Toch zegt het dossier dat Bierman helemaal geen vastgoed bezeten zou hebben.

Ook de Gasthuisstraat 20 komt niet in de Verkaufsbücher voor. Dat suggereert dat ook dit pand wel onteigend, maar niet verkocht is. Ook hier zorgt het NBI-dossier voor verwarring. In het dossier van NBI-beheerder F.A. van de Bend staan twee eigenaren: Benjamin van Gelder en Johanna Mogendorff. Zij bewoonden het pand wel, maar hadden het niet in eigendom. In de lijsten die de burgemeester voor de bezetter opstelde, werd David Cohen als bewoner of eigenaar genoemd. Vermoedelijk was hij de nieuwe bewoner

na de deportatie van Van Gelder. Volgens de inventarisatielijsten nam David Cohen de inboedel over. De dossiers bevatten ook een nieuwe inventarislijst van het moment dat hem hetzelfde lot trof.⁵

Ook voor twee ongenummerde locaties aan Den Lagen Oordt en de Sandweg (Hardenbergerweg) uit de Verkaufsbücher loopt het archiefspoor dood. Voor ongenummerde adressen biedt het kadaster geen soelaas. Ook het NBI-archief kon ons niet verder helpen met dit eigendom van M. Haas (vermoedelijk: Karel Marthein de Haas) en Leo de Haas: met zo'n veelvoorkomende naam en zonder huisnummer.⁶

In Ommen vond voor de onteigende en doorverkochte Joodse panden in de gevallen die we konden reconstrueren uiteindelijk rechtsherstel plaats. Op basis van de Verkaufsbücher resteren zes panden: Brugstraat 15 en 27, Emmastraat 18, Kerkplein 6 en 7 en de Vechtstraat 1. In al deze gevallen waren de registraties in de Verkaufsbücher volledig. Hier bestaat geen twijfel over een afgeronde verkoop aan een koper tijdens de bezetting. Dat onze reconstructie niet altijd slaagde, wil niet zeggen dat oorlogskopers in het onteigende pand konden blijven. Soms vormen de archieven of het kadaster een obstakel bij de reconstructie en soms is voor ons niet te zien of een nieuwe eigenaar na de oorlog erfgenaam was. Dat vermeldt het kadaster niet.

Kadaster en NBI-dossiers vertellen samen het verhaal van het rechtsherstel. Het rechtsherstel voor de Vechtstraat was al in 1947 geregeld en kwam daarmee relatief vroeg. Bij vier andere panden duurde het rechtsherstel in de procedures van Raad voor het Rechtsherstel en NBI tot 1951 of 1952. Voor de transactie uit de Verkaufsbücher van het aaneengeschakelde perceel Brugstraat 27 en Kerkstraat ongenummerd ging het spoor van een eventueel rechtsherstel verloren in een wirwar van kadasternummers en leggerartikelen. Naar alle waarschijnlijkheid is dit perceel bij de wederopbouw opgedeeld in nieuwe percelen.

Tot eind jaren veertig waren de oorlogsschade en de gevolgen van achterstallig onderhoud in de binnenstad van Ommen waarschijnlijk duidelijk zichtbaar. Oorlogsschade was er in het centrum – in de buurt van de rivier en rondom de bruggen. Dat waren ook de straten met onteigende Joodse panden: Vechtstraat, Kerkstraat, Bouweind, Kerkplein en Brugstraat. Denkbaar is dat onduidelijke eigendomsverhoudingen en slepende procedures bijdroegen aan verwaarlozing.

Regelmatig werd in die jaren in de notulen van B en W geschreven over bouwvallige panden of dusdanige onderhoudsachterstand dat de gemeente ingreep. Het is niet altijd duidelijk of het daarbij om de Joodse panden uit de Verkaufsbücher ging. Bij Gompel de Levie's pand Kerkplein 6 kwam in 1950 de provinciale inspecteur van de volkshuisvesting eraan te pas. Hij legde de eigenaar van dat moment de verplichting op om het verwaarloosde pand weer bewoonbaar te maken. Dat was ene E. Mok, volgens andere bronnen de

erfgenaam van de niet teruggekeerde eigenaar. Kennelijk waren er gelden van de wederopbouw in het spel, maar schoot de eigenaar tekort bij het herstel. Rechtsherstel zou in dit geval in 1952 pas plaatsvinden.

Zo besloot B en W in januari 1947 ook om Vechtstraat 1 van Levie Louis Vomberg te laten afbreken wegens bouwvalligheid. Het was een slagerij met woonhuis en schuur. Rechtsherstel zou in datzelfde jaar plaatsvinden. Eerste schade was ontstaan door het opblazen van de brug in de meidagen van 1940, maar woonhuis en schuur waren verwoest bij de bevrijding in 1945.⁷

Bij het pand Vechtstraat 1 van Vomberg was na de bevrijding meer aan de hand dan het gevangenzetten van oorlogskoper Massier in 1945 en het rechtsherstel twee jaar later. In maart 1946 wendde gemeente Ommen zich tot de Zwolse beheerder van Vomberg's bezittingen. Het college van B en W zei geïnteresseerd te zijn in overname van het vastgoed voor gemeentediensten. Men ging ervan uit dat de gedeporteerde familie niet terug zou keren. De familie Vomberg was inderdaad in mei 1943 in Sobibor vermoord, maar dit was toen nog niet bevestigd. In de tussentijd meldde zich ene Falkenburg uit Ommen bij de gemeente als 'gevolmachtigde van Vomberg' met de beschuldiging dat de gemeente een 'partij stenen' uit de muur van Vechtstraat 1 gehaald had om het gemeentehuis te repareren.⁸ De ontvanger van de brief op het gemeentehuis noteerde in de marge dat van 'volmacht' geen sprake meer kon zijn door het overlijden van Vomberg. Ontkend werd de beschuldiging daarmee niet.

De interesse van de gemeente bleef bestaan. Maar in 1948 liet het NBI weten dat het verkoop alleen kon accepteren als de toekomstige erfgenamen daarmee instemden, en dat was niet het geval. Het aanbod van de garagehouder ernaast om het pand te kopen kon bij de erfgenamen op meer steun rekenen dan de poging van de gemeente. De gemeente voerde de druk op, met als argument dat het pand 'dringend' nodig was voor de gemeentediensten en dreigde met onteigening. Hoewel het nergens met zoveel woorden in de archiefstukken staat, is de indruk alles bij elkaar toch die van een gemeente die haar zinnen op dit centraal gelegen perceel had gezet. Het ging niet om de koopprijs, maar wel om een voorkooprecht. De partij stenen, de sloop wegens bouwvalligheid vlak voor het rechtsherstel, brieven en onderhandelingen en een mogelijke onteigening: de gemeente liet niet los.⁹

Dit geval staat niet op zichzelf. Gemeente Ommen probeerde na de bevrijding hardnekkig om Kerkplein 6 van Gompel de Levie over te kopen van de beheerder. De erfgenamen waren toen nog niet eens bekend. Een aantal andere Joodse panden in Ommen was zoals bekend in handen gekomen van oorlogskoper Gerrit Massier. Die was direct na de bevrijding zelf 'onder beheer gesteld' door het NBI, in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Hij kreeg een flinke gevangenisstraf en werd uiteindelijk failliet verklaard. De roerende en onroerende goederen die hij onrechtmatig had verkregen, werden hem ontnomen en gingen door rechtsherstel terug naar de betreffende familie of hun erven. De beheerder van het vermogen van de ANBO Almelo

wees gemeente Ommen er in september 1945 op dat de huurinkomsten, die de gemeente kennelijk binnenkreeg voor deze panden, overgemaakt moesten worden aan de beheerder van Massier.¹⁰

De synagoge en de begraafplaats

Na de deportatie van de laatste Joodse Ommenaren begin 1943 bleef de synagoge leeg. De gemeente nam het gebouw kort daarop (oktober 1943) in gebruik voor de eigen distributiedienst. In de archieven en bestuursnotulen is sprake van 'huur', maar het is onduidelijk aan wie de gemeente die afdroeg of dat er slechts sprake was van een gebruiksrecht. Het complex – synagoge, woning en school op de hoek Varsenerpoort/Middenstraat – leed schade tijdens de bevrijding op 10 april 1945. In juli 1948 besloot B en W de huur van de synagoge te beëindigen.

In 1949 sprak het college opnieuw over 'de jodenkerk'. Ze zag nieuwe kansen omdat de koop door een derde partij niet door leek te gaan. De wethouder liet de vergadering weten dat de gemeente het pand 'moest' hebben om de distributiedienst onder te brengen. Deze dreigde uit zijn onderkomen weg te moeten. De burgemeester beloofde zich daarvoor in te zetten. Kennelijk met succes – in mei liet de gemeente de Vereniging voor Vrijzinnig Hervormden, die ook geïnteresseerd waren, weten dat uit hun plannen niets zou worden.¹¹ De synagoge werd in 1951 gesloopt.

Ommen had toen alleen nog de Joodse begraafplaats, zonder Joodse gemeente. Het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap stelde vanuit Amsterdam voor dat gemeente Ommen het onderhoud van de begraafplaats op zich zou nemen. Het Kerkgenootschap zou daar eenmalig 200 gulden voor betalen. Het college van B en W van Ommen wilde dit voorstel in 1951 accepteren 'om de nagedachtenis van de zo jammerlijk omgekomen Israëlitische inwoners te eren'. Daarbij tekende het college wel aan dat de onderhoudskosten een veelvoud zouden bedragen. Ook stelde de raad voor dat de begraafplaats eigendom werd van de gemeente. Dit leidde tot een overeenkomst waarbij de gemeente eenmalig 400 gulden ontving. In ruil daarvoor werd zij eigenaar van de grond buiten het grafveld zelf en was zij verplicht de graven te onderhouden.¹²

Gemeentebelastingen en naheffingen

In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog gingen de meeste belastinginkomsten naar de nationale overheid. Gemeenten hieven alleen straat- of wegenbelasting en rioolbelasting op wooneigendom, en honden- of vermakelijkheidsbelasting. In sommige gemeenten was sprake van erfpacht of een zogenaamd 'opgeld' op sommige nationale belastingen.

Straatbelasting en erfpacht speelden een grotere rol in het onderzoek naar Joods vastgoed voor grote gemeenten in de Randstad. Vooral in Amsterdam en Den Haag blijkt dat de gemeente na de oorlog zonder enige schroom naheffingen deed en boetes opgelegde aan Joodse eigenaren die in hun rechten waren hersteld. Joodse inwoners moesten dus alsnog belasting betalen over de jaren dat ze in onderduik of concentratiekampen hadden gezeten.¹³

Onderzoek buiten de Randstad, voor gemeenten met veel kleinere aantallen Joodse inwoners en huiseigenaren, levert een ander beeld op. Hier is geen spoor te vinden van een actief beleid van naheffingen en boetes. Nog los van morele overwegingen zou dit ook financieel weinig zinvol zijn geweest. Midden in het proces van rechtsherstel en de zoektocht naar nabestaanden door het NBI zou het voor de gemeente niet makkelijk zijn geweest om erachter te komen wie ze een naheffing moest sturen. Voor de meeste panden was de jaarlijkse aanslag ook niet meer dan een paar gulden. En het ging maar om een handvol panden. De achterstallige belastingen waren dan ook te verwaarlozen binnen de gemeentebegroting.

Omdat Bouweind 1 en 5 niet verkocht waren, stonden ze niet in de Verkaufsbücher. De NGV had de panden wel in beheer genomen als Joods vastgoed. Formeel waren ze in het kadaster op naam van de oorspronkelijke eigenaar blijven staan, zoals we dat ook uit andere gemeenten kennen. Het echtpaar Hertog de Lange en Sara Zette van der Hoek woonde met kinderen op nummer 1 en was mede-eigenaar samen met Geertje Bierman en Joseph van der Hoek en met Salomon van der Hoek.

Bouweind 1 was volgens het NBI-dossier na de oorlog in een vervallen toestand. De gemeente stond desondanks een dakloos gezin toe om er zijn intrek te nemen en het pand zo goed en kwaad als het ging bewoonbaar te maken. Omdat het lot van de eigenaren nog niet formeel was vastgesteld, hield het NBI verkoop tegen. De hypotheekhouder wist publieke verkoop toch door te drukken, met een verrassend hoge opbrengst van 6.000 gulden. Dat kwam door de gunstige ligging van het perceel. In 1950 kwamen de bewindvoerders van de Joodse eigenaren een minnelijke schikking overeen met de naoorlogse koper. Inmiddels had het Rode Kruis bevestigd dat alle eigenaren in de kampen vermoord waren. Van de koopsom en de huurinkomsten werden de hypotheekaflossing, reparaties en diverse belastingen afgetrokken.

In dit dossier zit een voorbeeld van het verrekenen van achterstallige belastingaanslagen in een minnelijke schikking. In de schikking waren (nationale) grondbelasting opgenomen voor 1946-1949 en aanslagen wegenbelasting van gemeente Ommen voor 1942-1949. Dat waren dus rekeningen vanaf het moment van de deportatie tot de naoorlogse publieke verkoop. Van een naheffing of boetes is geen sprake. Kennelijk had de NBI-beheerder de aanslagen à 3,42 gulden per jaar eerder niet betaald, omdat er volgens de beheerder geen tegoeden waren, alleen schulden. Pas met de

naoorlogse verkoop veranderde dit.¹⁴ Vanuit gemeente Ommen bezien was hier sprake van een nagekomen belastingbetaling, niet van een naheffing.

De eerste heuse naheffing (zonder boete) van het onderzoek in meer dan tien gemeenten vonden we opnieuw in het bijzondere geval van Vechtstraat 1 (later Markt 3) van Vomberg. Rechtherstel had al plaatsgevonden en de toekomstige erfgenamen waren bekend. In hun naam onderhandelde de beheerder over verkoop.

In het heetst van de strijd tussen gemeente en garagehouder om de aankoop van het perceel en de resterende gebouwen erop, vinden we in de volgorde van het NBI-dossier een naheffing. De gemeenteontvanger van Ommen richtte zich hiermee eerst aan het NBI en werd doorverwezen naar beheerder Boom in Zwolle. Bij hem legde de gemeente een naheffing van 13,68 gulden wegenbelasting neer over de jaren 1943-1947.¹⁵

Deze uitzonderlijke vondst suggereert opnieuw dat de gemeente alle middelen inzette om haar zin te krijgen. Tegelijk laat deze vondst zien waarom een praktijk van naheffingen moeilijk voor te stellen is. In dit ene geval wist de gemeente van de verkoopplannen, waardoor achterstallige belastingen uit de koopsom geïnd zouden kunnen worden. Maar zij wist hier alleen van doordat ze zelf bij de kooponderhandelingen betrokken was. Geen actief beleid dus, eerder een samenloop van omstandigheden.

Noten

- ¹ Harry Woertink, 'Ommen tijdens de Tweede Wereldoorlog', OudOmmen; Ommen in oorlog – de Tweede Wereldoorlog van dichtbij.
- ² 'Ommen', Joods Cultureel Kwartier.
- ³ Harry Woertink, 'Albert Jan Immink', OudOmmen; Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant en Vrije Twentsche courant 17 okt. 1949.
- ⁴ GA-O, 324, Maatregelen tegen Joden.
- ⁵ NBI, 41539 Bierman, M.I., Ommen; Gelder, B., Ommen [PD65 107] via 5211, Bend, F.A. van de; GA-O, 324 en 325, Maatregelen tegen Joden.
- ⁶ Verkaufsbücher, Laufnr. 3984 en 4320.
- ⁷ GA-O, Notulen B en W 1939-1948, 1949-1952, vergadering van 29 jan. 1947; GA-O, 3136, Schaderapporten oorlogsschade; GA-O, 327, Beheer nalatenschap S. v.d. Hoek en Gebr. Levie.
- ⁸ Maatregelen tegen Joden Map III inv.nr. 1.755.6. www.destentor.nl/ommen/ommen-onderzoekt-eigen-rol-rond-joodse-huizen-pand-buurman-onteigend-of-gekocht~a5d13d99
- ⁹ GA-O, 324, Maatregelen tegen Joden.
- ¹⁰ NBI, 119045 Levie, G. de, Ommen; GA-O, 325, Maatregelen tegen Joden.
- ¹¹ GA-O, Notulen B en W 1939-1948, 1949-1952, vergaderingen van 22 juli 1948, 10 jan. 1949 en 31 mei 1949; GA-O, 2898-2899, Distributiedienst Ommen, Begrotingen 1939 t/m 1949; GA-O, 3139, Schaderapporten oorlogsschade.
- ¹² GA-O, 589, Joodse begraafplaats, 1924 t/m 1982.
- ¹³ Robin te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955 ([Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950 (Amsterdam: Boom, 2015).
- ¹⁴ Joods Monument, nr. 129368; NBI, nr. 91179 Hoek, J. van der, Ommen.
- ¹⁵ NBI, 184574 Vomberg, L.L., Ommen.

6. Bejegening

Onteigening en rechtsherstel waren formele procedures die terug te vinden zijn in officiële documenten en in de archieven. Bejegening van de Joodse inwoners door de gemeente is een veel breder thema dat niet systematisch in de archieven onderzocht kan worden.

Eenzijds gaat het hierbij om uitspraken en handelen van politiek-bestuurlijke functionarissen – burgemeester, wethouders en een gemeentesecretaris of politiecommandant. En anderzijds om de actieve betrokkenheid van de gemeentelijke diensten bij anti-Joodse maatregelen van de bezetter. Bij de weging van ‘collaboratie’ in de breedste zin moeten we meewegen dat in veel gemeenten tijdens de oorlog de burgemeester door een NSB'er vervangen werd. In Ommen gebeurde dit niet.

Ook vóór een eventueel ontslag had de ‘burgemeester in oorlogstijd’ in de praktijk te maken met andere machtsverhoudingen. Hij had weinig mogelijkheden om gemeenteambtenaren of politieagenten die actief collaboreerden of sympathiseerden met de bezetter de wacht aan te zeggen. Dit nog los van de vraag welke morele en strategische afwegingen de burgemeester zelf na de Duitse inval maakte.

Net als in andere gemeenten waren de politie en gemeentediensten in Ommen direct betrokken bij anti-Joodse maatregelen. Ook in het Ommense gemeentehuis werden in opdracht van de bezetter lijsten opgesteld met Joodse inwoners. Deze lijsten bestaan uit meer dan 50 persoonsnamen, met adres, beroep en andere gegevens. Ook Joodse panden die door de deportaties in maart en april 1943 leeg waren komen te staan, werden door de burgemeester aan de nazibezetter gemeld.¹

Politie en gemeentediensten hielpen in Ommen bij het op transport zetten van de Joodse inwoners, de inventarisatie van hun inboedels en de opslag ervan. In een enkel geval ging de inboedel direct bij de inventarisatie over in bruikleen of werd deze verkocht. In het geval van Levie Louis Vomberg aan de Vechtstraat 1 valt op dat de gemeenteopzichter een zeer gedetailleerde inventaris opmaakte in juni 1943, in aanwezigheid van niet minder dan vier veldwachters van de brigade Ommen.²

Na de bevrijding verschenen er een paar krantenberichten over gemeenteambtenaren en de (voedsel)distributiedienst. Deze ambtenaren waren er volgens de berichten beter dan op andere plekken in geslaagd om Joden en andere onderduikers van voedsel te voorzien. Ze deden hun werk zoals we eerder zagen vanuit de leegstaande synagoge. Ommen en het Salland golden als ‘broeinesten’ van het verzet. Tegelijk waren ter plekke ook allerlei

Duitse instanties en NSB-groeperingen actief. Het waarheidsgehalte van deze beweringen en de vergelijking met de grote steden zijn moeilijk te wegen.³

De partijloze burgemeester Bögel werkte kennelijk voldoende mee en bood de bezetter geen aanleiding om tot ontslag over te gaan. In het dossier van de burgemeester in het Centrale Archief van de Bijzondere Rechtspleging vonden we weinig aanwijzingen over zijn doen en laten tijdens de bezettingsjaren. Hij was eigenaar van een paar panden in de stad. Op basis van het archiefonderzoek kunnen we uitsluiten dat dit om onteigend Joods bezit ging. Afgezien van de beschuldiging dat Bögel meegewerkt zou hebben aan de arrestatie van een man wegens ‘verdachte’ uitspraken, zijn er vooral steunbetuigingen voor de burgemeester.⁴ Ook gemeentesecretaris Goldstein moest zich tijdens de zuiveringen verantwoorden, zonder dat daarbij iets noemenswaardigs boven tafel kwam.⁵ Beiden keerden terug in hun functie.

Op 6 december 1945 werd in Ommen de tijdelijke gemeenteraad geïnstalleerd. Bij deze gelegenheid legde ook de oude-nieuwe burgemeester Bögel de eed af. Hij blikte terug op de moeilijke jaren van oorlog en bezetting. Bögel sprak over tirannie en over de 18 personen die in zijn gemeente door oorlogshandelingen omgekomen zouden zijn: ‘militairen, leden van de verzetsbeweging, eenige burgers’. De Joodse slachtoffers die niet uit de kampen terug zouden keren, vermeldde hij daarbij niet. Wel noemde hij zijn eigen rol als ‘schild’ tussen de bezetter en de Ommense burgerij.⁶

Een opvallende vondst in het gemeentearchief is een lijst uit september 1947, waarmee de gemeente probeerde zicht te krijgen op de lotgevallen van de Joodse inwoners. De lijst bevat de namen, persoonsgegevens en laatste woonadressen in Ommen voor 27 ‘naar Duitschland vervoerde Joodse ingezetenen’. De lijst ging het Rode Kruis. Deze organisatie bevestigde daarop dat alle 27 als overleden kunnen worden aangemerkt, aangezien van hen sinds hun transport van Westerbork naar Auschwitz niets meer vernomen was.

Ook in 1945 had de gemeente al soortgelijke overzichten samengesteld. Met enige voorzichtigheid kunnen we stellen dat dit een ongebruikelijke inspanning van een gemeente was, waarbij de Joodse gedeporteerden en hun bezittingen centraal stonden. De gemeente probeerde met het Militair Gezag in Zwolle tot een onbureaucratische teruggaaf van roerende goederen te komen. Anders dan hun opvolgers bij NBI en Raad voor het Rechtsherstel stonden de verantwoordelijken bij het Militair Gezag wel open voor pragmatische oplossingen.

De waarnemend burgemeester drong er ook bij de Rijksaccountant op aan te zorgen voor de onbeheerde vermogens van de niet teruggekeerde Joodse Ommenaren. Hij adviseerde erfgenamen om zich bij het NBI tot bewindvoerder te laten benoemen, in afwachting van rechtsherstel. Deze actieve en zorgvuldige opstelling van burgemeester en gemeente vonden we in Ommen, maar kwamen we op andere plekken niet vaak tegen.⁷

Eindnoten

¹ GA-O, 324, Maatregelen tegen Joden.

² GA-O, 325, Maatregelen tegen Joden.

³ Nieuwsblad voor Salland (16 mei 1945 en 2 juni 1945).

⁴ CABR, 10975 (Politieke Recherche Afdeling Almelo); 108838, (PRA Almelo, dossier 13233); 87431 (PRA Meppel, dossier 1548).

⁵ CABR, ZA 2.04.67, inv.nr. 9624 Goldstein.

⁶ GA-O, 6237, Vergadering gemeenteraad van 6 dec. 1945.

⁷ GA-O, 324, Maatregelen tegen Joden.

7. Bijlagen

Tabel 1: Onteigening en rechtsherstel Ommen

Adres	Kadastraal nr. Leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper	Rechtsherstel (jaar)
A281	B 756 / 2619	Samuel Emanuel de Bruin	Gerben Gerrit Zijlstra	1951
Bouweind 1 (Dr. A.C. van Raaltestraat 1)	B 3376 / 1603	Salomon van der Hoek, Joseph van der Hoek, Sara Zette van der Hoek	geen	n.v.t.
Bouweind 5 (Dr. A.C. van Raaltestraat 5)	B 3406 / 1665	Geertje Bierman, Jacob van der Hoek, Salomon van der Hoek, Joseph van der Hoek	geen	n.v.t.
Brugstraat 15	B 3322 of B 3457 1803	Gompel de Levie, Eva Leman, Hartog de Levie	Gerrit Massier jr.	1952
Brugstraat 22		Maurits Isedor Bierman, Josephine Silberberg	geen	n.v.t.
Brugstraat 27 en Kerkstraat ongenummerd	B 3815 / 2824, B 953 / 2824, B 867a / 2824	Leo de Haas, Karel Marthein de Haas, Martha de Haas, Salomon de Haas, Mina Marx	Gerrit Massier jr.	onbekend
Den Lagen Oordt		M. de Haas	Roelof Zanting	onbekend
Emmastraat 18	B 3322 of B 3457 / 1803	Gompel de Levie	Gerrit Massier jr.	1952
Gasthuisstraat 20	B 4368 (?)	Benjamin van Gelder, Johanna Mogendorff	geen	n.v.t.
Kerkplein 6	B 3715 / 1803	Gompel de Levie	Gerben Gerrit Zijlstra	1952
Kerkplein 7	B 3716 / 2619	Samuel Emanuel de Bruin	Gerben Gerrit Zijlstra	1951
Sandweg ongenummerd		Leo de Haas	Gerrit Massier jr.	onbekend
Vechtstraat 1	B 902 / 2658	Levie Louis Vomberg	Gerrit Massier jr.	1947

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kamp, Geke van de, Rob Lengers, Jan van der Male en Frans Hoving. "Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten". Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen: Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Regionaal en lokaal

- Baalen, Henk J. van. *Joods leven te Deventer en omstreken*. Deventer: Van Baalen, 2007.
- Eefting, Henk. *De bijzondere rechtspleging 1944-1952: rampzalige gevolgen voor politieke delinquenten en collaborateurs*. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2007.
- Erdtsieck, Iet. *De emancipatie van de Joden in Overijssel 1796-1940. De rol van de opper-
rabijnen Hertzveld, Fränkel en Hirsch*. Assen: Koninklijke van Gorcum B.V., 1995.
- Hilbrink, Coen. Marcel Kienhuis, en Klaas Hendrik Vos. *De Pruijs komt. Overijssel in de Tweede Wereldoorlog*. Zwolle: WBooks, 1990.
- Hilbrink, Coen. *De ondergrondse; illegaliteit in Overijssel 1940-1945*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.

- Horst, Ewout van der, Marco Krijnsen, Martin van der Linde, Jan Braakmans, Paul Harmens, en Albert Bartelds. *De oorlog gaat nooit voorbij: Overijssel 1940-1945*. Zwolle: WBooks, 2020.
- Houwaart, Dick. *De laatste jaren: joden in Oost-Nederland, 1875-2010*. Elburg: Uitgeverij Ipenburg, 2010.
- Megens, Niek, Harry Hekkert, B. Koerhuis, Nicolai Lensen, en Jacobien de Krijger. *De laatste dagen: bevrijding van de IJsselstreek '44-'45*. Zutphen: Walburg Pers, 2015.
- Ommen in oorlog – de Tweede Wereldoorlog van dichtbij*. Ommen: Stichting Ommen 75 jaar vrijheid, 2020.
- Poorterman, H.W. *Stampende laarzen: op de grens van Twente en Salland*. Enschede: Witkam, 1981.
- Veldman, Guusta. *Knackers achter prikkeldraad: kamp Erika bij Ommen, 1941-1945*. Utrecht: Matrijs, 1994.
- Wormgoor, Ingrid. *Ommen op de drempel van de moderne tijd: beelden uit de jaren 1890-1950*. Kampen: IJsselacademie, 1998.
- Nationaal en internationaal**
- Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.
- Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II*. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.
- Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.
- Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.
- Beyens, Nele. *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009.
- Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.
- Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lambou, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.
- Boom, Bart van der. *De politiek van het kleinste kwaad: een geschiedenis van de Joodse Raad voor Amsterdam, 1941-1943*. Amsterdam: Boom, 2022.
- Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.
- Boterman, Frits. *Duitse daders: de jodenvervolgving en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.
- Broese van Groenou, Jacqueline. *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).
- Citroen, Michal. *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Alfabet Uitgevers, 2021).
- Croes, Marnix, en Peter Tammes. *'Giflaten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.
- Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.
- Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolgving in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.
- Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden*

- 1940-1945. Paderborn: Ferdinand Schönningh, 2017.
- Hondius, Dienke, en Marga Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.
- Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.
- Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.
- Meershoek, Guus. *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Genneep, 1999.
- Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.
- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.
- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogstegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.

Archieven

Nationaal Archief

2.04.87, Inventaris van de archieven van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Directie Binnenlands Bestuur: Bestuurszaken en Kabinetszaken, (1904-) 1950-1996 (-2005)

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983)

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967

2.09.48.02 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971)

2.09.16.xx Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

Collectie Overijssel (CO, Zwolle)

0025, Provinciaal bestuur van Overijssel. Archief van de Gedeputeerde Staten

0025.2, Provinciaal bestuur van Overijssel. Archief van de commissaris van de koningin

Gemeentearchief Ommen (GA-O, Hardenberg)

Notulen van burgemeester en wethouders 1939-1948, 1949-1952

96-97, Verordening heffing en invordering wegenbelasting

173, Openbare orde en bevolking

323-326, Maatregelen tegen Joden

327, Beheer nalatenschap S. v.d. Hoek en Gebr. Levie

328, Gevangenkamp Erica en zuiveringen

374, Vergoeding voor schades door geallieerden

589, Joodse begraafplaats, 1924 t/m 1982

1392, Exploitatie van gronden

1663, Exploitatie van gronden

2898, Beheer en gebruik van gebouwen

3136-3139, Schaderapporten oorlogsschade

6237-6240, Gemeenteraad 1945-1952

- Burgerlijke Stand, 1939-1986
- Kadasterkaarten
- Boeken over straat- en wegenbelasting
- Boeken over aankopen door de gemeente

Websites en kranten

Advies en Actualiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht
www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/virtual-folder/rapporten-onteigeningenonderzoek

De Stentor

www.destentor.nl

Joods Cultureel Kwartier

jck.nl
data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Kadaster, Verkaufsbücher

labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Nieuwsblad voor Salland

www.delpher.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

Oorlogsgravenstichting

www.oorlogsgravenstichting.nl

OudOmmen

www.oudommen.nl

Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant

www.delpher.nl

